

Врата його вченості

Михайло Ломоносов і Україна

19 листопада минає 300 років із дня народження Михайла Ломоносова. Дата кругла. Ї можна лише уявити, як цей ювілей буде відзначатися в Російській Федерації. Адже Ломоносов — знакова фігура російської культури. Його характеризують як видатного вченого, енциклопедиста, природодослідника, філософа, поета, художника та історика.

Однак дуже сумнівно, що під час святкувань говоритимуть про значення України та української культури, зокрема, для становлення цієї, без сумніву, непересічної особистості. Хоча якщо розібратися, то без України, української вченості Ломоносова просто не було б. Це підтверджують різні факти. Вони начебто відомі, але на них, зрозуміло, не звертається увага.

Як відомо, Ломоносов народився в селі Мишанінське, що з часом злилося з селом Денисівкою, біля міста Холмогори Архангельської губернії. Це — гирло Північної Двіни. Колись цей край належав до Новгородської республіки, а місцеве населення називали поморами.

Навіть російські дослідники зазначають, що помори помітно відрізнялися від «корінних росіян» — московитів. Вони не знали кріпосного права, для них притаманне було свободолюбство. Займалися помори не лише сільським господарством, а й торгівлею.

Від себе додамо: за часів Київської Русі Новгородська республіка підтримувала жваві контакти з українськими землями, зокрема Київщиною. Ї ментально, й культурно населення Новгородщини було набагато ближче до українців, ніж до московитів. Тому зрозумілим є геноцид новгородського

субетносу після приєднання його до Московії. Про те, як московити нищили новгородців, депортували їх у інші російські землі, свідчать численні історичні факти. Однак, незважаючи на російську асиміляцію, населення Новгородщини зберігало деякі особливості, які зближали його з українцями, аж до XIX ст. Про це писав М. Костомаров, який здійснював тоді польові дослідження в цих краях. Показово також, що билинний епос, який росіяни вважають своїм, але в якому багато говориться про Київ та українські землі, був поширений на землях Новгородщини. На інших російських землях він практично не фіксується.

Звісно, ми не збираємося доводити, що Ломоносов був українцем. Але внаслідок свого поморського походження він ментально був ближчим до українців, ніж до московитів. Цим, певно, й варто пояснювати як його численні контакти з українцями, так і підтримку з боку останніх російського генія.

Однак повернімося до біографії Ломоносова. Його батько займався морським промислом і торгівлею на власних суднах; отже, не був бідною людиною й міг свого сина відправити на навчання. Початкову освіту малий Михайло здобував у рідних краях. Тут ми вже маємо деякі цікаві моменти, пов'язані з Україною. Річ у тім, що в кінці XVII — на початку XVIII ст. вчені люди з України масово мігрували в Росію. Почасти це відбувалося добровільно, почасті примусово. Чимало вчених українців опинилося чомусь саме на Помор'ї. Можливо, в цьому варто вбачати певну ментальну близькість українців та поморів.

У 1712—1730 рр., у період дитинства та юності Ломоносова, холмогорським єпископом був українець Василь (у чернецтві — Варнава) Волостковський. Походив він із Галичини, закінчив Києво-Могилянську академію. З його появою в Холмогорах у ці краї приїхало чимало вихованців із його альма-матер. Єпископ сприяв розвитку освіти на Помор'ї. В 1714 р. відкрив при Карельському Миколаївському монастирі школу, а 1723 р. школу в

Холмогорах, розмістивши її в своєму будинку. В цих школах навчали старослов'янської, пізніше — латинської та грецької мов. Учителями в Холмогорській школі були випускники Могилянки — Л. Волох та І. Каргопольський. Цікаво, що священиком Курейської (Куростровської) парафії, до якої належало й рідне село Ломоносова, за його часів був колишній студент Києво-Могилянської академії Федір Кардашевський. Безперечно, києво-могилянці створили в Поморському краї відповідну культурну атмосферу, яка дозволяла талановитим людям долучатися до широкого кола знань.

Близько 1724 р. Ломоносов пішов учитися до Холмогорської школи. Тут він познайомився з «Граматикою словенською» Мелетія Смотрицького, вихованця Острозької академії, й «Арифметикою» Леонтія Магницького. Пізніше, у зрілому віці, Ломоносов називав ці підручники «вратами» своєї вченості. Немає сумніву, що «Граматика» М. Смотрицького, котра значною мірою базувалася на старослов'янській мові Острозької біблії, визначила інтерес Михайла до філологічних студій. Як відомо, Ломоносов стояв біля витоків творення російської літературної мови. І в цій справі значною мірою спирався на філологічні напрацювання вихованця Острозької академії. Так, у 1755 р. вийшла «Российская грамматика» Ломоносова, яка, на думку дослідників, була написана під впливом «Граматики» М. Смотрицького. Звідси стає зрозуміло, чому російська літературна мова має сильну старослов'янську основу.

Завдяки українським вчителям у Ломоносова зародився інтерес до художньої літератури. Цьому сприяло його знайомство з Псалтирем, перекладеним у віршовій формі вихованцем Києво-Могилянської академії Симеоном Полоцьким. Ломоносов згодом зізнавався, що читав цей Псалтир неодноразово й був захоплений його поетикою. Потім він сам здійснив віршований переклад Псалтиря. Між його перекладом і перекладом С.Полоцького можна знайти чимало цікавих паралелей.

Серед вчених людей Куростровської волості й Холмогор був поширений також підручник з історії «Синопис», який міг стимулювати інтерес Ломоносова до історичних студій.

15 січня 1731 р. Ломоносова зарахували до першого класу Московської слов'яно-греко-латинської академії. За півтора року він закінчив усі три граматичні класи й перейшов 1 вересня 1732 р. до класу піїтики. Варто зазначити, що викладачами в цій академії переважно були випускники Києво-Могилянки. Більше того, сюди навіть спеціально привозили на навчання студентів із Києва, бо вважалося, що місцеві росіяни-московити не здатні до наук.

Коли Ломоносов прийшов навчатися в академію, її ректором був вихованець Києво-Могилянської академії Герман Концевич, який, до речі, після свого ректорства став Холмогорським єпископом. Його на посаді ректора заступив українець Порфирій Крайський, в якого Ломоносов слухав риторику. Піїтику йому читав ще один колишній студент Києво-Могилянки — Феофілакт Кветницький. Інші вчителі, що навчали Ломоносова в академії, також, судячи з усього, були представниками «київської вченості».

Існують свідчення, що, навчаючись у Москві, майбутній учений багато працював у бібліотеці. Якраз тоді колишній вихованець Києво-Могилянської академії, єпископ рязанський та муромський Гавриїл Бужинський передав для академії 365 томів. Власне, з цього дару й почалося формування академічної бібліотеки в Москві. Серед переданих Г. Бужинським книжок були не лише праці античних авторів, отців церкви, історичні твори, посібники для вивчення іноземних мов, а й праці видатних мислителів Нового часу. Ці книжки давали можливість Ломоносову серйозно розширити свій кругозір.

У жовтні 1734 р. Ломоносов покинув Московську академію й вступив до Києво-Могилянської. Щодо причин цього вчинку існують різні версії. За однією з них, його виключили з Московської академії за те, що він при вступі безпідставно вказав на своє дворянське походження. Задум перейти до Києво-Могилянської академії визрів у нього під впливом київських учителів і за підтримки Ф. Прокоповича. Останній, як відомо, навчався в Києво-Могилянській академії, а потім викладав у своїй альма-матер. Лишився корпус лекцій Ф. Прокоповича з різних дисциплін, які він викладав у академії. 1716 року цар Петро I викликав Ф. Прокоповича до Петербурга. Там колишній києво-могилянець став одним із провідних реформаторів Російської імперії та її ідеологом. Він створив т.зв. вчену дружину, в яку увійшли кращі представники інтелектуальної еліти імперії. Саме за його сприяння в Петербурзі була створена Академія наук. Ф. Прокопович опікувався молодими талантами. І в його полі зору опинився Ломоносов.

За переказами, після виключення Ломоносова з Московської академії його взяв під свій захист Ф. Прокопович, заявивши: «Не бійся нічого, хоч під калатання великого московського соборного дзвону оголошуватимуть тебе самозванцем — я твій захисник». Час перебування Ломоносова в Києво-Могилянській академії дослідники визначають по-різному: від чотирьох місяців до року. Незважаючи на таке недовге перебування в цьому навчальному закладі майбутнього вченого, значення київського періоду в його житті не слід недооцінювати. В той час академія перебувала на вершині підйому, а її професори, хоча й спиралися на Аристотеля й середньовічних схоластів, дедалі частіше використовували напрацювання авторів Нового часу, зокрема М. Коперника, Г. Галілея, Р. Декарта та інших.

У Києво-Могилянці добре було розроблено теорію поезії й ораторського мистецтва, був високий рівень викладання латинської мови, філософії, вищої математики. Існувала розвинена мистецька школа, славилася академічна

бібліотека з її рукописними зібраннями. Є підстави вважати, що, окрім відвідань лекцій, Ломоносов багато часу проводив у бібліотеці. Дослідники виявили понад 40 друкованих книжок і рукописів, які в той час належали Києво-Могилянській академії, на сторінках яких Ломоносов залишив свої позначки. Можливо, цих книжок було більше, але не всі вони опрацьовані й не всі збереглися. Ломоносов читав праці з історії та філософії, поетики та риторики, підручники з латинської та грецької мов, давні літописи. Опрацьовував «Печерський патерик», виданий Києво-Печерською лаврою в 1633 р., лаврський збірник початку XVIII ст., що складався з «Літописця келейного» Д.Туптала (Ростовського) й каталогу митрополитів київських. Ці праці Ломоносов згодом використав у своїх творах: «Краткий российский летописец с родословием» (1760), «Древняя российская история» (1766) та «Идеи для живописных картин из российской истории» (1764). Ломоносов уважно вивчав рукописні курси лекцій із філософії, які були прочитані в академії у 1702—1733 рр. Варто зазначити, що філософія професорами Києво-Могилянської академії трактувалася дуже широко і включала також природничі науки. Деякі курси, передусім філософський курс Ф. Прокоповича, містили ідеї, які пізніше розвивав Ломоносов.

Вивчав Ломоносов також рукописні курси поетик, особливо поетику Ф. Прокоповича «Три книги про поетичне мистецтво для вжитку і вдосконалення студіюючої української молоді, прочитані в Києві у православній Могилянській академії року Божого 1705». Вивчав і теорію силабічного й силабо-тонічного віршування, що викладалась у Києво-Могилянській академії. Пізніше на її основі Ломоносов у «Письмах о правилах российского стихосложения» (1739) і «Кратком руководстве к красноречию» (1743/44 і 1747/48) теоретично обґрунтував і утвердив силабо-тонічну систему російського віршування.

Відголоски київського досвіду зустрічаємо в подальших діяннях Ломоносова. Збереглося понад 20 мозаїчних картин, виконаних ним та його

учнями, в яких присутні українські мотиви. Одночасно Ломоносов вивчав історію та географію України, знання яких виявив, зокрема, у відомій полеміці з Г. Ф. Міллером (1749), де він наводив назви архітектурних та історичних пам'яток Києва, дніпровських порогів — Козацький, Ненаситець, імена київських князів тощо.

За сприяння Ф. Прокоповича Ломоносова в січні 1736 року перевели до Петербурзького академічного університету. Сучасники Ломоносова безпідставно заявляли, що Ф. Прокопович «оказал великую услугу Отечеству — он даровал России Ломоносова». Ф. Прокопович також посприяв, щоб Ломоносов опинився на студіях за кордоном, у Німеччині. У 1736—1739 рр. майбутній вчений навчався у Марбурзькому університеті. Є відомості, що Ф. Прокопович наглядав за своїм підопічним, певним чином сприяв йому.

Показовою є поведінка Ломоносова в Німеччині. На відміну від «істинних» росіян, які вважали за необхідне суворо дотримуватися православ'я й дистанціюватися від іновірців, він у цьому плані допускав вільність. Ломоносов одружився на німкені-лютеранці Єлизаветі Цильх, навіть вінчався в лютеранській церкві. Звісно, з погляду російських православних ортодоксів, це був смертний гріх. Однак чимось подібним у свій час грішили українські наставники Ломоносова, дехто з яких, перебуваючи за кордоном, навіть зрікався православ'я й приймав іншу віру. А Ф. Прокоповича в Росії навіть звинувачували в прихильності до протестантизму, що, у принципі, мало підстави.

Це далеко не всі факти, що свідчать про вплив на М. Ломоносова українців та української вченості. Але навіть ці факти свідчать про ключову роль впливу «українського середовища» на російського вченого.

Петро КРАЛЮК, доктор філософських наук